

«Ηλεκτρονική διακυβέρνηση. Ανάγκες και προσδοκίες των πολιτών, ως προσώπων και ως μελών κοινοτήτων. Αναμενόμενες επιπτώσεις.»

Γιάννης Μαΐστρος, Επίκουρος Καθηγητής Ε. Μ. Π.

Θέλουμε μια κοινωνία με νοημοσύνη ή μια κοινωνία που θα διευθύνεται με νοήμονα τρόπο; Θέλουμε μια μαζική κοινωνία ατόμων ή μια κοινωνία πολιτών και συλλογικότητων;

Περίληψη εισήγησης

Η χρήση των νέων τεχνολογιών στη διακυβέρνηση.

Ποιος σχεδιάζει το σύστημα διακυβέρνησης, ποιος ο βαθμός συμμετοχής και εκπροσώπησης των κοινωνικών ομάδων που θα το χρησιμοποιήσουν και τους αφορά;

Νέες και παλιές κοινωνικές ομάδες, εντός και εκτός συστήματος διακυβέρνησης, διαμόρφωση νέων κοινωνικών ομάδων και κοινωνικών απαιτήσεων.

Υπάρχει περίπτωση να διαμορφωθεί νέα διαίρεση μεταξύ κοινωνικών ομάδων με το «ψηφιακό χάσμα» (ανάμεσα στους έχοντες και μη έχοντες νέου τύπου).

Κάθε νέο σύστημα θα κριθεί ανάλογα με τον βαθμό κάλυψης των κοινωνικών αναγκών ή / και τη δημιουργία νέων.

Η Ιεράρχηση και η εξυπηρέτηση των αναγκών των πολιτών ως μελών κοινωνικής ομάδας και όχι ως ατόμων.

Ευχαριστίες - Προοίμιο

Ευχαριστώ τους οργανωτές για την πρόσκληση στο σημαντικό Συνέδριό σας. Θα προσπαθήσω να είμαι σύντομος γιατί αισθάνομαι ασφυκτική την πίεση του χρόνου, αλλά κι επειδή πολλά από όσα ήθελα να καταθέσω έχουν ήδη ακουστεί. Επιθυμώ να συνεισφέρω στους προβληματισμούς σας και τη συλλογική γνώση ως πολίτης - χρήστης και πληροφορικός.

οι Νέες Τεχνολογίες – τα Μέσα Επικοινωνίας

Κλασικά Μέσα Επικοινωνίας

Θεωρώντας ότι είμαστε όλοι αρκετά εξοικειωμένοι με τις **τεχνολογίες** και τα **μέσα επικοινωνίας** γενικά, θα αναφερθώ συνοπτικά στις εκδοχές των κλασικών μέσων που επιβιώνουν σήμερα και στις νεότερες που εμφανίζονται ως καινοτόμες.

Μια πρώτη μορφή επικοινωνίας είναι η **άμεση επικοινωνία**. Πηγαίνουμε στην Εφορία για υπόθεσή μας αυτοπροσώπως. Αφορά τη φυσική παρουσία του πολίτη στον χώρο όπου ασκείται ένα τμήμα της διοίκησης. Αυτή η εκδοχή που επιβιώνει ακόμη έχει το θετικό ότι συμβάλει στην ανάπτυξη και διατήρηση των κοινωνικών, των ανθρώπινων σχέσεων.

Μια άλλη μορφή αναφέρεται ως **επικοινωνία από απόσταση**. Πρόκειται για μια πρώτη μορφή αυτού που σήμερα ονομάζεται «δυναμική πραγματικότητα» (virtual reality). Κλασικά, πλέον στις μέρες μας, μέσα επικοινωνίας από απόσταση αποτελούν το γράμμα μέσω ταχυδρομείου, το τηλέφωνο, η τηλεομοιοτυπία (φαξ), το γραπτό μήνυμα (SMS) κ.λπ. Αυτά τα μέσα εξακολουθούν και σήμερα να αξιοποιούνται στη δημόσια διοίκηση, είτε είναι ηλεκτρονική, είτε όχι.

Ψηφιακά Μέσα Επικοινωνίας – Διαδίκτυο – Δυνητική Πραγματικότητα

Εξέλιξη της ενσύρματης ή ασύρματης επικοινωνίας από απόσταση, αναδύεται με τη ραγδαία αναπτυσσόμενη τεχνολογία του **διαδικτύου** (internet, World Wide Web), με τις **ιστοσελίδες** (Web Pages). Οι ιστοσελίδες μπορεί να είναι είτε στατικές και προσφέρουν μονόδρομη πληροφόρηση από μια υπηρεσία, φορέα ή πρόσωπο σε κάθε επισκέπτη – χρήστη τους, είτε δυναμικές όπου ο χρήστης έχει τη δυνατότητα να καταθέτει ατομικά στοιχεία, ή να συνεισφέρει πληροφορίες ευρύτερου ενδιαφέροντος. Ονομάζονται δυναμικές γιατί έχουν τη δυνατότητα να φιλοξενούν στοιχεία που αλλάζουν συν τω χρόνω και τα οποία συνήθως είναι οργανωμένα σε Βάσεις Δεδομένων (Data Bases). Πρόκειται για νέο μέσο που χρησιμοποιείται ήδη από τη δημόσια διοίκηση και για την εξυπηρέτηση των πολιτών.

Για παράδειγμα: Οι πολίτες μπορούν να υποβάλουν αίτηση για την έκδοση πιστοποιητικού, άδειας οδήγησης, άσκησης επαγγέλματος κ.λπ. Επίσης, αξιοποιούνται οι δυναμικοί ψηφιακοί χώροι (ιστότοποι) για δημοψηφίσματα, εκλογικές διαδικασίες, δημοσκοπήσεις κ.λπ. Εδώ, ο πολίτης απευθύνεται σε κάποια υπηρεσία ατομικά ή καλείται να συμμετάσχει ατομικά σε μια διαδικασία. Μοιάζει με την κλασική προσωπική επίσκεψη σε κάποιο Υπουργείο ή υπηρεσία για την έκδοση πιστοποιητικού ή τη διαδικασία ψηφοφορίας, όπου ο πολίτης επισκέπτεται μια υπηρεσία ατομικά, ή πίσω από ένα παραβάν ψηφίζει ατομικά.

Σ' αυτό το σημείο, προτείνω να συνεκτιμήσουμε, και για τις δύο μορφές επικοινωνίας (κλασική και από απόσταση), τις **κοινωνικές κατακτήσεις** της δημοκρατίας, ιδίως την ίση μεταχείριση των πολιτών από την πολιτεία (**ισονομία**) και την «ισότιμη συμμετοχή» τους (**ισοτιμία**). Θεωρείται αυτονόητη η ισοτιμία και η ισονομία, π.χ. κατά την εξυπηρέτηση των πολιτών από μια υπηρεσία ή τη συμμετοχή τους σε δημόσιο διάλογο και, γενικότερα, σε κάθε σχέση της πολιτείας με τον πολίτη. Δίνω ιδιαίτερη σημασία σ' αυτές τις κατακτήσεις γιατί παρότι όλοι συμφωνούν θεωρητικά, ενδεχομένως να παγιώνονται ή να αναπτύσσονται νέοι περιορισμοί δικαιωμάτων ή και στρεβλώσεις της δημοκρατικής λειτουργίας, κατά την άσκηση της διοίκησης, ενώ, αντίθετα, ζητούμενη παραμένει η διεύρυνση των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και η απελευθέρωση του πολίτη από δεσμεύσεις και δουλείες. Αναφέρομαι στην ελεγχόμενη ή και 'κατευθυνόμενη' πληροφόρηση, όπου αυτή υπάρχει, στην προπαγάνδα που υπηρετεί κάποιο συμφέρον (συνήθως της εκάστοτε εξουσίας), στην ενδεχόμενη απόκρυψη ευαίσθητων ή μη πληροφοριών και γενικότερα σε μεθοδεύσεις που διευκολύνονται από τις σύγχρονες τεχνολογίες και συγκαλύπτονται ευκολότερα από ό,τι στις κλασικές! Βέβαια, αυτοί οι περιορισμοί και οι στρεβλώσεις επικρατούν σε πολλές σύγχρονες μορφές άσκησης εξουσίας, επομένως δεν πρέπει να 'χρεωθούν' στην τεχνολογία αλλά στους χειριστές της.

Το διαδίκτυο, αξιοποιείται περισσότερο από τη δημόσια διοίκηση άλλων χωρών, όπως ήδη αναφέρθηκαν διεξοδικά παραδείγματα (πρβλ. με εισήγηση Β. Περιστέρα).

Μια πιο σύγχρονη μορφή αξιοποίησης των ψηφιακών δικτύων αποτελούν τα προσωπικά ημερολόγια ή μπλογκς (blogs). Πρόκειται για ιστοσελίδες που δημιουργούνται στον ψηφιακό δημόσιο χώρο από πολίτες οι οποίοι καταγράφουν, ως πρόσωπα, τις απόψεις τους και προσκαλούν άλλους να καταθέσουν τις δικές τους. Είναι μια μορφή σύγχρονης αγοράς, όπου κάποιος (ο ιδρυτής και συντηρητής της σελίδας) φιλοξενεί απόψεις και σχόλια δικά του και άλλων. Αυτό το μέσο χρησιμοποιείται σήμερα από αρχηγούς πολιτικών κομμάτων, βουλευτές και πολίτες. Σημειώνω το ημερολόγιο της νεαρής Αμαλίας που έκανε αίσθηση στο πανελλήνιο γιατί κατήγγειλε μέσω αυτού ιατρικά σφάλματα με εγκληματικές συνέπειες που της στέρησαν την έγκαιρη διάγνωση της ασθένειάς της και το πολύτιμο αγαθό της υγείας. Από εκείνη τη μέρα, και στη χώρα μας, το μέσο αυτό αξιοποιείται και σε στιγμές όπου διαπιστώνεται η ανάγκη άμεσης επικοινωνίας μεταξύ πολιτών, αλληλοενημέρωσης και ευαισθητοποίησης σε θέματα της δημόσιας πολιτικής ζωής. Το μόνο αρνητικό στοιχείο του μέσου αυτού επικοινωνίας είναι ότι συζητάει «ένας με πολλούς».

Φυσικά, υπάρχουν και οι ιστότοποι συζητήσεων (chat rooms) ή τα φόρα (fora) όπου η συζήτηση γίνεται σε πραγματικό χρόνο (real time) όπου όμως πάλι κάποιος ή κάποιοι παίζουν τον ρόλο του συντονιστή (moderator) και κάποιος του διαχειριστή (administrator).

Μια από τις πιο σύγχρονες μορφές επικοινωνίας στις μέρες μας είναι η 'παρουσία δι' αντιπροσώπου' όπως θα λέγαμε με απλά λόγια ή ακριβέστερα «**δυνητική πραγματικότητα**» (virtual reality). Με τη μορφή αυτή μπορεί κάποιος να βρεθεί σε έναν χώρο όχι με φυσική αλλά με 'εικονική' (δυνητική) παρουσία. Φανταστείτε το Πλανητάριο, με το οποίο μοιάζει να βρισκόμαστε στην ουράνια σφαίρα και να παρακολουθούμε τις κινήσεις των άστρων, ή το ψηφιακό μουσείο Μείζονος Ελληνισμού όπου μπορούμε να μπούμε στον ... αρχαίο ναό της Εφέσου (ο οποίος δεν υπάρχει σήμερα αλλά έχει

‘κατασκευαστεί’ στον ψηφιακό χώρο). Θα μπορούσαμε επίσης να φτιάξουμε κάπου μια ψηφιακή απεικόνιση του Παρθενώνα και να τον επισκεπτόμαστε. Θα νομίζουμε ότι είμαστε εκεί. Σημαντικά επιτεύγματα ιδίως για πρόσωπα με δυσκολία στη μετακίνηση γιατί έτσι μπορούν να επισκεφθούν χώρους που αλλιώς δεν θα μπορούσαν.

Με τη δυναμική αυτή πραγματικότητα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει μια διάλεξη σε κάποιο αμφιθέατρο, κι ας βρίσκεται στην άλλη άκρη του πλανήτη. Δεν έχουμε εφαρμόσει αυτή την τεχνολογία ακόμη για την επίσκεψη στην Εφορία! Δεν μπορούμε ακόμη να επισκεφτούμε την «ψηφιακή εφορία» για να τακτοποιήσουμε την υπόθεσή μας. Ίσως να πραγματοποιηθεί σε άλλη υπηρεσία πρώτα, λιγότερο ευαίσθητη.

Συστήματα Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης - Αποστολή και Αρχές Σχεδιασμού

Θα επικεντρώσω την προσοχή μας στην κοινωνική συμμετοχή στον σχεδιασμό των συστημάτων ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, και έμεσα στην αποστολή τους.

Ιεραρχικές Δομές – Κοινότητες Πολιτών

Όλοι συμφωνούμε ότι το διαδίκτυο είναι και **μέσο** και **πόρος**, ότι είναι ένας νέος χώρος, ο ψηφιακός χώρος, ο οποίος εισάγει έναν νέο τρόπο επικοινωνίας. Ο νέος τρόπος αυτός επιτρέπει διαφορετικές λειτουργίες από αυτές που είχαμε ως σήμερα συνηθίσει. Το κρίσιμο σημείο είναι αν αυτές επιβάλλονται στον πολίτη ή έχει την ελευθερία να τις επιλέξει. Ισχυρίζομαι ότι πρέπει να έχουμε ως πολίτες το δικαίωμα και τη δυνατότητα να τις αξιοποιήσουμε ή να τις αγνοήσουμε. Με την ίδια λογική που σήμερα έχουμε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τραπεζική κάρτα (ATM) για την ανάληψη χρημάτων ή να αποφασίσουμε να μπούμε στην τράπεζα και να εξυπηρετηθούμε στο γκισέ από έναν υπάλληλο - πρόσωπο.

Στην κλασική δομή της σημερινής κοινωνίας και τη λειτουργία των υπηρεσιών επικρατεί η ιεραρχία. Η ιεραρχική δομή επιβιώνει και στην νέα μορφή εξυπηρέτησης του πολίτη. Όμως, με το διαδίκτυο, που από τη φύση του είναι αποκεντρωτικό και επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό την αυτόνομη λειτουργία των πολιτών, μπορούμε να αναζητήσουμε απελευθερωτικές και αντι-ιεραρχικές διαδικασίες! Ως ποιο βαθμό μπορεί αυτό να επιτευχθεί; Αποτελεί άραγε πολιτική βούληση της εκάστοτε κυβέρνησης αυτή η δημοκρατικότερη επιλογή ή θα επιμένει ο κρατικός μηχανισμός να διαμεσολαβεί σε κάθε σημείο της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης επεκτείνοντας και παγιώνοντας δομές και εξαρτήσεις του παρελθόντος; Πάντως η ιεραρχία δεν είναι σύμφυτη των νέων τεχνολογιών αλλά αντιθέτως επιτρέπουν περισσότερες ελευθερίες. (Θα αναφερθώ αργότερα σ’ αυτό το σημείο.)

Για να στηρίξω τον ισχυρισμό ότι οι ιεραρχικές υπηρεσίες της δημόσιας διοίκησης μπορούν να δώσουν τη θέση τους, σε μεγάλο βαθμό, σε αποκεντρωμένες και αυτόνομες υπηρεσίες προτείνω να παρακολουθήσουμε για λίγο τις οικονομικές διεργασίες και κοινωνικές συνέπειες των νέων τεχνολογιών.

Πριν 30 χρόνια, που ο εξοπλισμός ήταν σχετικά ακριβός και συνέβαλε καθοριστικά στο κόστος των υπολογιστών επικρατούσε στον αντίστοιχο κατασκευαστικό κλάδο η εταιρία κατασκευής υλικού IBM. Στη συνέχεια, που το κόστος του υλικού (hardware) έπεσε δραματικά, κυρίως σε σχέση με το λογικό (software), εμφανίστηκε η εταιρία λογικού Microsoft. Με τη διάδοση των ψηφιακών δικτύων η Cisco κατακτά το μεγαλύτερο μερίδιο της διεθνούς αγοράς και πρόσφατα η εταιρία Google με εξειδίκευση στο διαδίκτυο βρίσκεται στην κορυφή των εταιριών υψηλής τεχνολογίας στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης.

Παράλληλα με αυτή την πορεία των πολυεθνικών ομίλων εταιριών αναπτύχθηκαν, ορθογώνια προς αυτές τις ιεραρχικές δομές, οι **κοινότητες χρηστών** που συνδέονται μεταξύ τους χαλαρά, χωρίς επιχειρηματικές δεσμεύσεις, ανταλλάσσουν πληροφορίες και προγράμματα (software), σχεδιάζουν και δημιουργούν με συνέργεια σημαντικά επιτεύγματα, όπως τις ηλεκτρονικές εγκυκλοπαίδειες (Wikipedia) διευρύνουν τον δημόσιο χώρο (π.χ. με τους χώρους επιστημονικών ανακοινώσεων), πλήθος νέων προγραμμάτων που επιλύουν προβλήματα του σημερινού ανθρώπου μέχρι και νέες πλατφόρμες και

λειτουργικά συστήματα όπως το Λίνουξ (Linux)! Όλες αυτές οι δημιουργίες προσφέρονται δωρεάν στον τελικό καταναλωτή, τον πολίτη. Είναι συλλογικά προϊόντα που διατίθενται ελεύθερα από τους δημιουργούς τους. Υπάρχουν σήμερα ομάδες χρηστών στο διαδίκτυο που συμμετέχουν στο «ελεύθερο δίκτυο» (free-net) όπου η ανωνυμία είναι όρος και τρόπος συμμετοχής καθώς και ομάδες που επιβάλλουν το copyleft, αντί του copyright, στα δημιουργήματά τους, δηλαδή απαγορεύουν την πώλησή τους. Αρνούνται ότι το copyright υπερασπίζεται πλέον τα πνευματικά δικαιώματα των δημιουργών. «Πάρε ελεύθερα, αντίγραφέ το και διάδωσέ το.» Προσωπικά συμφωνώ με τη στάση αυτή γιατί θεωρώ ότι αποτελεί την καλύτερη δυνατή προστασία της πνευματικής δημιουργίας αλλά και ενθάρρυνση των δημιουργών στις μέρες μας. Αφήνεις ελεύθερη την κυκλοφορία μιας δημιουργίας για να διαδοθεί! Ο δημιουργικός άνθρωπος δεν έχει να φοβηθεί μην του κλέψουν το πόνημα, γιατί ακόμη κι αν πάρουν ένα αντίγραφο του σήμερα, αύριο θα φτιάξει καινούργιο, πιο ολοκληρωμένο και πιο σύγχρονο! Μένει να αποδείξει η ιστορία ποια από τις δύο στάσεις θα επικρατήσει.

Τι συμβαίνει όμως με το κράτος – δημιουργό; Ισχύει κι εδώ το ίδιο; Ισχυρίζομαι ναι, κατά μείζονα λόγο, γιατί το κράτος είναι ταγμένο να υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον. Σήμερα, οι δημόσιοι δικτυακοί χώροι που αναφέρθηκαν προσφέρουν τη δυνατότητα ελεύθερης συμμετοχής των πολιτών και πεδίο δημοκρατικής συζήτησης, όπως ακριβώς συνέβαινε στην αρχαία αγορά!

Τέλος, σημειώνω και την ανατροπή που έχει επέλθει και στο νομικό καθεστώς με το «creative commons». Πρόκειται για θεσμικό πλαίσιο που μπορεί να ακολουθήσει κάθε δημόσια υπηρεσία και κάθε φορέας του δημοσίου. Για παράδειγμα, το Υπουργείο Παιδείας της Νότιας Αφρικής χρησιμοποιεί αυτόν τον τρόπο για να προσφέρει χωρίς copyright το δημιούργημα ή κτήμα του δημοσίου. Δηλαδή, ό,τι παράγεται μέσα στη δημόσια διοίκηση δεν ανήκει ούτε στο κράτος, ούτε σε κάποιο πρόσωπο, ανήκει σε όλους! Πρόκειται για θεσμό που δίνει λύση στη διαχείριση των δημοσίων αγαθών.

Συμμετοχή στον Σχεδιασμό Συστημάτων Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης

Ανακεφαλαιώνοντας, βλέπουμε ότι οι νέες τεχνολογίες και τα μέσα που διαθέτουμε όχι μόνο δεν προϋποθέτουν συγκεντρωτικές αρχές λειτουργίας και ιεραρχικές δομές αλλά ευνοούν, ενσωματώνουν και αναπτύσσουν τις αρχές της αποκέντρωσης και του καταμερισμού. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τον πολίτη, ο οποίος είναι ήδη έτοιμος να τις ενσωματώσει στην καθημερινή του ζωή, ιδιαίτερα της νεώτερης γενιάς, χωρίς να στραγγαλίζουν ή να αλλοιώνουν τις διαμορφωμένες κοινωνικές και πολιτικές συλλογικότητες (συνδικάτα, ενώσεις προσώπων, πολιτικά σχήματα). Επομένως, γιατί να επιμένουμε στην άσκηση της διοίκησης με ιεραρχικές και συγκεντρωτικές δομές; Επομένως, η όποια απάντηση θα πρέπει να στηριχθεί σε τεκμηριωμένη πολιτική βούληση.

Και τώρα ένα θεμελιώδες ερώτημα: «Στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των συστημάτων ηλεκτρονικής διακυβέρνησης που προωθεί το κράτος, θα συμμετέχουν οι πολίτες και με ποια μορφή;» Απαντώ: «είναι εφικτό, αρκεί να το επιθυμεί και να το στηρίζει η εκάστοτε διακυβέρνηση». Άλλωστε, το όποιο σύστημα ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, η διοίκηση που ασκούν οι κρατικές και οι δημόσιες υπηρεσίες, αφορά τους πολίτες και επηρεάζει την καθημερινή τους ζωή, την κοινωνικότητά τους.

Επομένως, τα συνδικάτα και οι συνδικαλιστικές παρατάξεις, οι οργανώσεις και οι ενώσεις των εργαζομένων και οι πολιτικοί σχηματισμοί μπορούν και πρέπει να συμμετέχουν στον σχεδιασμό, τη συντήρηση και τη λειτουργία των ψηφιακών συστημάτων διακυβέρνησης. Μπορεί ακόμη να ανατεθεί η εκπόνηση σχεδίων ή μέρος του έργου σε ειδικούς από τις τάξεις των κοινωνικών φορέων. Αυτονόητη θεωρώ τη συμμετοχή εκπροσώπων τους στην παρακολούθηση των όποιων σχετικών εγχειρημάτων, με καθοριστικό δικαίωμα λόγου.

Όπως αναφέραμε, οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν ή και διευκολύνουν την αποκεντρωμένη λειτουργία των συστημάτων και δεν προϋποθέτουν την ιεραρχική δόμηση της κοινωνίας και των υπηρεσιών διοίκησης, επαναφέρω εντονότερα ένα ερώτημα: Είμαστε ελεύθεροι να μπούμε ή να μην μπούμε στο διαδίκτυο; Αν μπούμε, μπορούμε να πληκτρολογήσουμε ό,τι θέλουμε ή μήπως ακολουθούμε οδηγίες που κάποιος άλλος τις προγραμματίσει και εμείς τις υπακούμε; Ακολουθούμε οδηγίες που εμείς συναποφασίσαμε ή αποφάσισαν για μας σοφότεροί μας; Δεν εννοώ να κάψουμε τους υπολογιστές (!) αλλά να γνωρίζουμε ότι στη ζωή μας θα κληθούμε να ακολουθούμε οδηγίες, για τις οποίες έχουμε λόγο και πρέπει να συμμετάσχουμε στον σχεδιασμό, τυποποίηση και τον προγραμματισμό τους!

Προβλήματα - Κίνδυνοι

Γραφειοκρατία

Σπεύδω εδώ να καταθέσω ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναπτυχθεί μια νέου τύπου γραφειοκρατία ή να επιβιώσει η παλιά μέσα από τη μετάβαση στο όποιο νέο σύστημα. Πράγματι, αν μεταγράψουμε το παλιό σύστημα σε ψηφιακό ενσωματώνουμε την υπάρχουσα γραφειοκρατία! Υπάρχει φυσικά και ο κίνδυνος να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί νέα γραφειοκρατία από την ενδημούσα κοινωνική ομάδα των «ειδικών» (πληροφορικών) οι οποίοι ενδεχομένως να αναδειχθούν ως κοινωνική ομάδα ελίτ. Η ενδεδειγμένη και υγιέστερη άμυνα απέναντι σ' αυτό το ενδεχόμενο νομίζω ότι είναι η απομυθοποίηση των νέων τεχνολογιών και ο πληροφορικός αλφαριθμητισμός, μέσα από τις κοινότητες των χρηστών – πολιτών.

Ψηφιακό Χάσμα

Ήδη γίνονται πολλές αναζητήσεις και γράφονται πολλά για το λεγόμενο «ψηφιακό χάσμα» σε πλανητική κλίμακα και για το αν αυτό μέλλει να διαιρέσει χώρες, περιοχές και την κοινωνία ολόκληρη σε νέα στρώματα «εχόντων» και «μη εχόντων».

Για να προληφθούν οι διαιρέσεις αυτού του τύπου, σχεδιάστηκε και κυκλοφορεί ο υπολογιστής των 100 € (One Laptop Per Child: OLPC, <http://laptop.org/>). Το εγχείρημα αποσκοπεί στο να διατεθούν φτηνοί υπολογιστές στους μη έχοντες. Μένει να αποδειχθεί ότι καλύπτει πραγματικές ανάγκες και δεν νοσβάλλει στο άνοιγμα νέων αγορών στον κλάδο των υπολογιστών ή, ακόμη χειρότερα, σε νέες μορφές νεοαποικιοκρατίας! Ωστόσο, οφείλω να ομολογήσω ότι υπάρχουν πολίτες της οικουμένης που ενώ δεν είχαν τώρα έχουν τη δυνατότητα να συνδεθούν με τον υπόλοιπο κόσμο μέσω του υπολογιστή και των ασύρματων δικτύων. Σημαντική δυνάμει κοινωνική πρόοδος, ιδιαίτερα αν τα ίδια αυτά μέλη του πλανήτη δεν αναζητούν σε λίγα χρόνια το ήδη σπάνιο νερό, δηλαδή βασικότερο αγαθό επιβίωσης!

Θέλει πολλή προσοχή και κοινωνική ευαισθησία η εξάπλωση της νέας αυτής τεχνολογίας, γιατί αντί να πλησιάζει μπορεί να μεγαλώσει την απόσταση μεταξύ ομάδων, καρτών και περιοχών και να διευρύνει το κοινωνικό χάσμα που ήδη υπάρχει. Θα διευρυνθεί ή θα μειωθεί η πρόσβαση κοινωνικών ομάδων στα μέσα παραγωγής και στους πόρους του πλανήτη;

Η Ελληνική Γλώσσα

Αξίζει εδώ μια μικρή παρένθεση για τη γλώσσα μας, την ελληνική. Δεν υστερεί, αλλά οφείλουμε εμείς να την βοηθάμε να συνεχίσει να καλλιεργείται και να επιβιώνει στην εποχή μας που επικρατεί η αγγλική γλώσσα και η μυθοποιημένη γλώσσα (jargon) της Πληροφορικής και των Υπολογιστών. Είναι ευθύνη όλων μας.

Δυνητική Πραγματικότητα - Ταυτοπροσωπία

Μια παραδοσιακή μορφή εξαπάτησης της διοίκησης, είναι η πλαστοπροσωπία! Σήμερα που δεν απαιτείται σε πολλές πράξεις η φυσική παρουσία του προσώπου η στρέβλωση αυτή παίρνει νέες μορφές. Π.χ.: Αντί να δηλώσω την πραγματική μου ταυτότητα μέσω των συστημάτων μπορώ να ισχυριστώ ότι είμαι κάποιος άλλος (!) προκειμένου να εισπράξω χρήματα που δεν μου ανήκουν, να παραλάβω ένα ξένο πιστοποιητικό ή άδεια οδήγησης, κ.λπ. Υπάρχουν τρόποι ελέγχου και οφείλουμε να τους υιοθετήσουμε για να θωρακίσουμε τα ψηφιακά συστήματα από ενδεχόμενες απάτες και πλαστοπροσωπίες (ψηφιακή υπογραφή, αντί ταυτότητας).

Συγκέντρωση και Κακή Χρήση Προσωπικών Δεδομένων

Κάποιοι από μας πληροφορηθήκαμε πριν από λίγα χρόνια ότι τα προσωπικά μας στοιχεία (ονοματεπώνυμο, διεύθυνση – τηλέφωνα και επάγγελμα) κυκλοφορούν σε οπτικό δίσκο (CD) που πουλιέται στην Ομόνοια! Κάποιοι δημόσιοι φορείς ή τράπεζες, όπως αποδεικνύεται, ανέθεσαν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις την υπηρεσία νομικής τους υποστήριξης, με τη μέθοδο της υπεργολαβίας), με αποτέλεσμα κάποιοι δεχόμαστε προσωπικά τηλεφωνήματα από ιδιωτικές επιχειρήσεις που ζητάνε την εξόφληση οφειλής μας προς (πρώην δημόσια) τράπεζα ή θυγατρική της εταιρία (π.χ. εταιρία κινητής τηλεφωνίας)! Και τα δυο αυτά φαινόμενα οφείλονται σε κακή χρήση προσωπικών δεδομένων από κάποιο πρόσωπο ή φορέα.

Η συγκέντρωση και η διασταύρωση προσωπικών στοιχείων (δεδομένων) από φορείς του δημοσίου αποτελεί κλασικό σημείο τριβής πολιτών και οργανώσεων που υπερασπίζονται τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και τις ελευθερίες. Η συγκέντρωση στοιχείων σήμερα εξακολουθεί να γίνεται και μάλιστα με λιγότερη διαφάνεια από ό,τι παλιότερα! Λογουχάρη, σήμερα μια υπηρεσία το μόνο χρειάζεται είναι να διαθέτει τον αριθμό ταυτότητας ενός πολίτη. Έχοντας πρόσβαση στα δεδομένα άλλης υπηρεσίας ή φορέα, δημόσιου ή ιδιωτικού, μπορεί να διασταυρώσει ή να αντλήσει συμπληρωματικά στοιχεία γιαυτόν τον πολίτη! Αυτή είναι κακή χρήση των προσωπικών δεδομένων γιατί ΔΕΝ ζητήθηκε η συγκατάθεση του πολίτη γιαυτή την πράξη, ή γιατί δεν ζητήθηκε / διατάχθηκε από τον Εισαγγελέα!

Όταν μας παίρνουν τηλέφωνο δηλώνοντας ότι είναι από την εταιρία τάδε και μας διαφημίζουν το δεινό προϊόν, πρέπει να ρωτάμε «πού βρήκαν το τηλέφωνό μας»! Είναι δικαίωμά μας. Μπορεί αυτά τα απλά στοιχεία να μην αποτελούν ευαίσθητα δεδομένα μας, αλλά είναι πιθανόν ο κάτοχος αυτών των δεδομένων να έχει επίσης το ιατρικό ιστορικό μας (!), όπου να αναφέρεται ότι περάσαμε ανίατη ασθένεια, το εισόδημά μας και όλη την οικονομική προϊστορία μας (ποια εταιρία ιδρύσαμε και πότε την κλείσαμε κ.λπ.), πόσες φορές παντρευτήκαμε, πόσα παιδιά έχουμε και πού μένουν! Νομίζω ότι πρέπει να προφυλάξουμε τους πολίτες από τέτοιου είδους αυθαιρεσίες που φτάνουν στο σημείο του ποινικού αδικήματος ή και εγκλήματος.

Αρκεί άραγε η δημόσια διοίκηση να μοιράσει τα στοιχεία των πολιτών σε τρία διαφορετικά αρχεία ή υπηρεσίες του δημοσίου, όπως ειπώθηκε σ' αυτό το Συνέδριο; Εξασφαλίζεται το απόρρητο των προσωπικών μας δεδομένων; Πώς θα μας φαινόταν αν μια ασφαλιστική εταιρία ζητήσει στοιχεία από δημόσιο νοσοκομείο ή από το ταμείο των τραπεζικών προκειμένου να αποφασίσει αν θα υπογράψει ασφάλεια ζωής ή όχι για κάποιον τραπεζικό υπάλληλο που νοσηλεύτηκε στο εν λόγω νοσοκομείο; Επιτρέπεται οι ιδιωτικές εταιρίες να αντλούν από το δημόσιο στοιχεία;

Το απρόσωπο κράτος

Οδεύουμε προς μια εποχή όπου θα είναι λιγότερο «ανθρώπινη» η συμπεριφορά των εκπροσώπων του κράτους, και κατά συνέπεια του ίδιου του κράτους, γιατί το κράτος αναθέτει ολοένα και περισσότερο την άσκηση της διακυβέρνησης στους υπολογιστές και τα απρόσωπα μηχανήματα. Μοιραία, θα πάψει ή θα περιοριστεί δραστικά η διαπροσωπική και η κοινωνική σχέση μεταξύ πολιτών και κρατικών λειτουργών ή δημοσίων υπαλλήλων, δηλαδή πολιτών μεταξύ τους! Τα προγράμματα, οι δικτυακές πύλες και οι ιστοσελίδες φτιάχνονται μεν από ανθρώπους, αλλά τελικώς ο πολίτης – χρήστης των υπηρεσιών αποξενώνεται από τους άλλους πολίτες και θα αντιμετωπίζει ολοένα και περισσότερο πρόβλημα κοινωνικής ταυτότητας. Εκτός αν δεν αποδεχθούμε το στοιχείο αυτό της μαζικής δημοκρατίας! Θα επανέλθω σ' αυτό.

Ποιο πρόσωπο θα είναι υπεύθυνο για κάποια στραβοτιμονιά της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης; Αν εγώ επισκέπτομαι μια δικτυακή πύλη και επικοινωνώ με το δημόσιο ή με το κράτος, ποιος θα είναι υπεύθυνος για κάτι που μπορεί να μου συμβεί κάποια στιγμή, ή για το πρόβλημα που θα συναντήσω, εξαιτίας κάποιου λάθους του συστήματος ή μιας δυσλειτουργίας του; Υπάρχουν τρόποι να σε βοηθήσουν οι μηχανές να βρεις το 'υπεύθυνο' πρόσωπο. Αν είναι όλα καλοσχεδιασμένα και υλοποιημένα, αν είναι καλομελετημένα ή τυποποιημένα, όπως είπε ο κύριος Τσέκος, πιθανόν να βρω τον φταίχτη ή τον υπεύθυνο, τον αρμόδιο. Το λέω γιατί ενώ ο πολίτης έχει πρόσωπο, το κράτος σήμερα ή η όποια ψηφιακή διακυβέρνηση γίνεται πιο απρόσωπη χρησιμοποιώντας απρόσωπες διαδικασίες.

Αν σήμερα η ευθύνη των διοικητικών πράξεων διαχέεται σε μια ατέλειωτη γραφειοκρατία με ιεραρχική δομή, φανταστείτε αύριο με τα ψηφιακά συστήματα να αναζητάς «υπεύθυνο», πέραν των όσων ψάχνεις σήμερα, ανάμεσα σε σχεδιαστές και δημιουργούς προγραμμάτων, σε εταιρίες προμηθεύτριες υπολογιστών και συντήρησης, σε διευθυντικά και άλλα στελέχη που συνήργησαν στην εγκατάσταση και συμβάλλουν στη λειτουργία των συστημάτων!

Μαζική κοινωνία - κοινωνία ατόμων - συλλογικότητες

Άραγε με όλα αυτά τα ψηφιακά συστήματα προχωράμε προς μία πιο **απελευθερωτική κοινωνία** ή προς μια κοινωνία **κοινωνικής αποξένωσης** και **στενότερης παρακολούθησης**; Αυτό το ενδεχόμενο αν συμβεί είναι ακόμη πιο επικίνδυνο από ορισμένες άλλες στρεβλώσεις που προαναφέραμε! Η κοινωνία μας σήμερα, ως **μαζική κοινωνία** ή **κοινωνία ατόμων**, απειλεί ή διαλύει τις **συλλογικότητες**, την έννοια και την ουσία της κοινωνικής ομάδας! Οι επικρατούσες αντιλήψεις του νεοφιλελευθερισμού υπόσχονται ότι έτσι θα οδηγηθούμε σταδιακά σε μια πραγματικά αταξική κοινωνία, όπου όλοι οι άνθρωποι θα είναι ισότιμοι, ίσοι ως άτομα! Φοβούμαι ότι κι αυτό αποτελεί άλλο ένα όνειρο ή ιδεολόγημα! Ό,τι και να συμβαίνει πάντως δεν είναι η ώρα να αποδεχθούμε μια απρόσωπη ή μη συλλογική κοινωνία! Γιαυτό είναι ανάγκη να μη διαλυθούν οι συλλογικότητες που υπάρχουν σήμερα, μέχρις ότου δημιουργηθούν οι επόμενες, αν πρόκειται να δημιουργηθούν νέες. Αποτελεί ασφάλεια του πολίτη ως μέλους μιας κοινωνίας, και όχι ως ατόμου, να παραμείνει προσωπικότητα και να ανήκει σε μια κοινότητα συμφερόντων ή ενδιαφερόντων η οποία συνενώνει τις δυνάμεις των ατόμων στο συλλογικό καλό. Έτσι κάπως φτάνουμε, με ευρύτερες ομαδοποιήσεις, σε κοινωνικές ομάδες και συλλογικότητες που υπερασπίζονται το δημόσιο συμφέρον.

Η κοινωνία παρακολούθησης

Πριν από μερικούς μήνες στο Βρετανικό Κοινοβούλιο έγινε θυελλώδης συζήτηση και οι εφημερίδες έδωσαν ιδιαίτερη έκταση σε μια πρωτοφανή στρέβλωση της δημοκρατίας. Αποκαλύφθηκε ότι βρέθηκαν 'φακελωμένοι' με προσωπικά στοιχεία, ανάμεσα στα οποία και το DNA τους ... 24.000 πολίτες κάτω των 18 ετών, οι οποίοι όμως ποτέ δεν είχαν συλληφθεί και ποτέ δεν είχαν κατηγορηθεί για κάτι! Αυτό ήταν ένα σοκ για τη βρετανική κοινωνία.

Τα επιστημονικά επιτεύγματα, αν προκύπτουν από ελεύθερους ανθρώπους είναι συλλογικά αγαθά. Όμως, η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη, έχει πρόσημο! Κάποιοι, για κάποιο σκοπό την χρησιμοποιούν! Ας την χρησιμοποιήσουμε σωστά λοιπόν.

Γιαυτό το λόγο, πρέπει να συμμετέχουμε στον σχεδιασμό των συστημάτων που φτιάχνονται για μας. Ποιες προσωπικές πληροφορίες καταθέτουμε στα συστήματα αυτά, προκειμένου να απολαμβάνουμε τις υπηρεσίες τους; Οφείλει η διοίκηση να παίρνει την άδειά μας για κάθε τέτοια πληροφορία. Πρέπει να είμαστε σε εγρήγορση για τα ευαίσθητα προσωπικά μας δεδομένα, όπως π.χ. τα θέματα υγείας.

Ποιος Ελέγχει τον Ελεγκτή;

Ας υποθέσουμε ότι ως τώρα αρκετά ερωτήματα έχουν απαντηθεί. Το τελευταίο και ίσως πιο κρίσιμο ερώτημα είναι «ποιος ελέγχει τον ελεγκτή» ή εάν θέλετε «ποιος ελέγχει τον κυβερνήτη»; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα συμπληρώνει την προηγούμενη για να διασφαλίσουμε ότι η διακυβέρνηση ασκείται όχι από ένα απρόσωπο κράτος αλλά από τις δομές μιας δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας πολιτών, η οποία στηρίζεται στις συλλογικότητές της.

Εναλλακτικά, μπορούμε να ρωτήσουμε «ποιος ωφελείται από την ηλεκτρονική διακυβέρνηση», δηλαδή τη χρήση των νέων τεχνολογιών; Ο πολίτης, ή η ψηφιακή αστυνομία;

Επομένως στο ερώτημα 'ποιος ελέγχει τον ελεγκτή' ή ποιος ελέγχει μια διαδικασία οφείλουμε να απαντήσουμε «ο πολίτης με τις συλλογικότητές του, με τους φορείς που ασκούν δημόσιο έλεγχο σε μια

δημοκρατική κοινωνία». Σας θυμίζω τις κάμερες που είχαν στηθεί με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες στην Ελλάδα και ... αξιοποιήθηκαν για την παρακολούθηση πολιτών! Ο εισαγγελέας επενέβη και τις απαγόρευσε!

Στην τεχνολογία που ακολουθεί το διαδίκτυο υπάρχει η δυνατότητα παρακολούθησης των πάντων, υπάρχει όμως και η δυνατότητα ελεύθερης πρόσβασης και αυτόνομης λειτουργίας! Ανέφερα πιο πριν ότι αναπτύχθηκαν, χάρη στις νέες τεχνολογίες και το διαδίκτυο, κοινότητες δημιουργών -- και χρηστών ταυτοχρόνως -- πραγματικά ελεύθερες! Υπάρχουν γνώσεις και δημιουργήματα που κυκλοφορούν ελεύθερα (κοινότητες ελεύθερου λογικού, copyleft κ.λπ.) και ήδη κάποιες κυβερνήσεις εθνικών κρατών σ' όλο τον κόσμο χρησιμοποιούν ελεύθερο λογικό (open source software), υλοποιώντας θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας. Δεν πρόκειται για μηχανιστική αντίσταση σε πολυεθνικές εταιρίες (όπως η Microsoft λ.χ.) αλλά υπεράσπιση του δημόσιου χώρου και του δημοσίου συμφέροντος. Νομίζω ότι και το ελληνικό δημόσιο είναι ήδη πληροφορημένο, ελπίζω να φτάσει και εκεί. Ωστόσο, ακόμη σήμερα πληρώνουν δημόσιες υπηρεσίες πολλές φορές την άδεια χρήσης (license) λειτουργικών συστημάτων (windows, office κ.λπ.) ενώ θα μπορούσε να επιτευχθεί οικονομία κλίμακος αν υπήρχε συντονισμός μεταξύ υπηρεσιών και Υπουργείων, κι ας μην έχουμε ακόμη κάνει το βήμα προς το ελεύθερο λογικό!

Προσδοκίες πολιτών

Πρώτ' απ' όλα οι πολίτες θέλουν να επικοινωνούν με τα μηχανήματα και τα δίκτυα, σε όσο γίνεται πιο φιλική για τον άνθρωπο «γλώσσα» και όχι σε μυθοποιημένη. Ας μάθουν οι υπολογιστές τη δική μας γλώσσα αντί εγώ τη δική τους! Σ' αυτό πλαίσιο της **αρχής της φιλικότητας** τονίσαμε ότι η **ελληνική γλώσσα**, παρότι βρίσκεται σε κίνδυνο, είναι καθήκον μας να την καλλιεργούμε συνεχώς και να είναι παρούσα στις διεθνείς εξελίξεις, επιστημονικές και κοινωνικές. Φυσικά αυτό είναι και πολιτικό θέμα αλλά αφορά και τον καθένα μας. Μεγαλύτερη ευθύνη ίσως έχουμε στα Πανεπιστήμια και τα σχολεία όπου καλλιεργούνται και διδάσκονται οι νέες τεχνολογίες.

Ζητάμε «ανθρώπινη» συμπεριφορά των μηχανών και των δικτύων, των ιστοσελίδων και των προγραμμάτων. Είναι εφικτό. Εννοούμε ότι κάθε σχεδιασμός συστήματος θα πρέπει να **σέβεται τον άνθρωπο** και να μην τον θεωρεί γρανάτζι σε ένα υπερσύστημα! Να μη θεωρείται ο χρήστης πόρος αλλά αυτεξούσιο και ελεύθερο ον, μέλος μιας κοινότητας ή περισσοτέρων.

Ο **δημόσιος χώρος** μπορεί και πρέπει να παραμείνει **δημόσιος** και **δωρεάν**. Ασφαλώς και πρέπει να συμβάλει στην απελευθέρωση του πολίτη από σημερινές δουλειές. Αλλιώς, γιατί να αξιοποιηθούν οι νέες τεχνολογίες; Μήπως για να αυξηθεί ο έλεγχος της εκάστοτε οικονομικής και πολιτικής εξουσίας προς τους υπηκόους, ή για να αυξηθεί ακόμη περισσότερο το χάσμα που χωρίζει τους κατέχοντες από τους μη κατέχοντες; Ή τέλος για να διαμορφωθεί μια νέα ταξική διαίρεση;

Θα πρέπει να διευρυνθούν τα κοινωνικά αγαθά και τα οφέλη από την ψηφιακή διακυβέρνηση. Τουλάχιστον, αυτό υπόσχεται η πληροφορική και οι τεχνολογίες της, αλλά δεν μπορεί να το εγγυηθεί! Γιαυτό η δημόσια διοίκηση και οι οργανωμένοι και ενεργοί πολίτες σήμερα έχουν μεγάλη ευθύνη. Γνωρίζουν και οφείλουν να είναι παρόντες στην όποια μετάβαση. Ειδικότερα, ίσως θα πρέπει να συμπεριληφθούν ορισμένα εδάφια ακόμη και στο Σύνταγμα. Μήπως πρέπει να κατοχυρώσουμε περαιτέρω τον πολίτη ώστε να διευρυνθούν οι δυνατότητες και οι ευκαιρίες για εργασία και κοινωνικά αγαθά;

Τέλος, θα πρέπει να διασφαλιστεί η ελεύθερη έκφραση των πολιτών ως μελών μιας κοινότητας. Αυτό είναι δύσκολο αλλά εφικτό. Γιατί, φανταστείτε να εφαρμοστεί η άμεση δημοκρατία. Όπως πηγαίνω στη συζήτηση αυτής της ψηφιακής αγοράς (chat rooms, fora) μπορώ να λέω τη γνώμη μου ατομικά εκεί που την χρειάζονται ή και εκεί που εκτιμώ ότι πρέπει να την καταθέσω. Αυθεντική έκφραση των πολιτών λοιπόν αντί της δι' εκπροσώπου ή της διαμεσολάβησης τρίτων! Θετικό παράδειγμα αποτελεί το ηλεκτρονικό δημοψήφισμα ενώ αρνητικό η ... δημοσκοπήση, δηλαδή η δειγματοληπτική έκφραση με ευθύνη 'ειδικών', που συνήθως (ή μπορεί να) εκφράζουν συμφέροντα άλλα από του πολίτη!

Επομένως, και με αυτή την έννοια, είναι αναγκαίο να μη διαλυθούν οι συλλογικότητες (τα συνδικάτα, οι κοινωνικές ομάδες, οι ενώσεις των προσώπων). Ας δημιουργηθούν καινούργιες, ορθογώνιες προς τις

υπάρχουσες και θα δούμε ποια θα είναι η νέα έκφρασή τους, ποια θα είναι η μορφή τους. Θα μπορούμε να κάνουμε απεργία τότε; Ποιοι; Όσοι θέλουμε να αντιστρατευτούμε σε κάτι; Θα μπορούμε να αμυνθούμε σε κάτι; Θα μπορούμε να κάνουμε μια διαδήλωση και πώς; Ως σήμερα κάποιες νέες μορφές έχουν αναδυθεί. Θυμίζω τα γραπτά μηνύματα (SMS) στην Ισπανία που έρριξαν μια κυβέρνηση (για τη συμμετοχή της στην επέμβαση στο Ιράκ), θυμηθείτε τα κοινωνικά φόρουμ σε όλο τον κόσμο που συγκεντρώνουν πολίτες από κάθε γωνιά του πλανήτη επειδή αισθάνονται ότι απειλείται το δημόσιο συμφέρον ή ο ζωτικός τους χώρος με τις αποφάσεις ολίγων!

Συμπεράσματα

Συμπυκνώνοντας σε αρχές που θα πρέπει να ακολουθεί ο σχεδιασμός των συστημάτων ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, με βάση τα όσα εκτέθηκαν και φυσικά με βάση τις πάγιες δημοκρατικές κοινωνικές κατακτήσεις, είναι:

- Κατανομή ή **αποσυγκέντρωση ευθυνών**, ως αντιστάθμισμα στην επικρατούσα ιεραρχική δομή
- Η **κρίση** (και η αξιολόγηση) των συστημάτων να γίνεται από πληροφορημένους ομολόγους (σεβασμός στην αρχή της ισοτιμίας μεταξύ πολιτών και μεταξύ κοινωνικών ομάδων) και όχι από ιεραρχικά ανωτέρους.
- Οι κυβερνήσεις και οι επιχειρήσεις δεν θα πρέπει να έχουν θέση στην **τυποποίηση** των τεχνικών στοιχείων (όπως δεν έχουν θέση στα διεθνή πρότυπα)